

apropa cultura

Dossier pedagògic

Arts plàstiques i visuals

Autors: Lluís Vallvé, Mar Morón,
Museu Picasso i Museu Nacional d'Art de Catalunya

Aquesta documentació ha estat elaborada després de
la sessió de formació Educa amb l'Art del 5 d'abril de 2014

Índex de continguts

Sessió Educa amb l'Art: Museu Picasso 2014

1. Patrimoni, creativitat i reflexió
2. Sobre el VTS: Estratègies de Pensament Visual
3. Les obres que vam observar al Museu Picasso
4. Taller pràctic: Retrats
5. Obres treballades durant la sessió pràctica
6. Referències bibliogràfiques, pàgines web i material audiovisual

1. Patrimoni, creativitat i reflexió

Autor: Lluís Vallvé

Educar cada cop esdevé una tasca més complexa. Cada vegada hi ha més factors que intervenen en l'educació de les persones. És impensable pensar en un sistema educatiu estanc, acotat a uns espai o a unes institucions úniques i sense cap permeabilitat en vers l'entorn. Ja fa temps que som conscients que cal ampliar el concepte d'educació a més àmbits i espais. Però si es fa difícil acotar els espais de formació encara és fa potser més difícil acotar el seu temps. Ja ningú pot pensar que l'educació s'acabarà en superar l'espai i el temps escolar. La formació permanent ha esdevingut una de les necessitats de la societat en tots els àmbits i realitats socials.

És per això que totes les institucions s'han de començar a plantejar com aconsegueixen una educació que permeti afrontar el repte de seguir aprenent tota la vida. Però aquesta formació, aquest currículum comú necessari per respondre exitosament a les expectatives personals i socials com el definim? Com s'ha d'abordar? Quines capacitats hauran de tenir les persones per viure feliçment en un món canviant? Quina preparació cal oferir per viure en una societat que alguns autors, per reflectir aquesta inestabilitat, han anomenat líquida? Quines eines els hem de proporcionar per viure en una societat en la que els patrons i els referents poden canviar i canvien cada cop més ràpidament?

Crec que per contrast a la societat líquida cal oferir una formació sòlida. Una formació que permeti encarar el present, però també el futur desconegut amb imaginació, intuïció i coneixement. Hem de dotar a totes les persones de les màximes eines per abordar els reptes del present i d'un futur que amb prou feines podem imaginar.

En Lluís Vallvé a la sessió Educa amb l'Art al Museu Picasso

Hem de formar persones adaptables per poder integrar el ritme cada cop més accelerat dels canvis. No vol dir conformistes, vol dir flexibles i crítiques alhora, per poder-ho fer activament.

Hauran de ser persones cooperatives, capaces de treballar en equip i creatives per poder donar respostes noves als conflictes i problemes que no ens podem ni imaginar. També caldrà que siguin curioses per mantenir tota la vida les ganes d'aprendre. Hem d'ensenyar als nostres alumnes a fer recerca, a fer-se preguntes...

Però hauran de ser obertes i respectuoses per poder avançar cap un mestissatge, en tots els sentits de la paraula, però amb arrels profundes per no caure en un únic model cultural.

Estic convençut que les arts seran determinants en aquesta societat de canvi, **en aquesta societat que s'ha de reinventar** perquè els patrons, els models ja no resulten sostenibles, exportables ni eficients. Educar d'ara en endavant esdevé una tasca complexa i les arts des de la seva complexitat poden ajudar a encarar un procés que per força haurà de ser dinàmic i creatiu.

Les arts ens permeten de forma global **treballar un binomi bàsic:**

PATRIMONI i CREATIVITAT.

Un binomi que permet afrontar els reptes de la societat d'avui amb moltes més possibilitats d'èxit.

El patrimoni, entès de la forma més amplia possible: la cultura, les formes d'actuar, els coneixements... El patrimoni és bàsic i l'hem de transmetre.

L'esser humà **té la capacitat de reproduir allò que coneix** i que aprèn. Aquesta capacitat és molt important perquè ens permet traspasar la cultura d'una generació a una altra, ens permet traspasar els coneixements, les maneres de fer.

Però si només tinguéssim aquesta capacitat ni les persones **ni les societats haguéssim evolucionat**. És gràcies a una altra capacitat molt important de l'esser humà que podem millorar: **la funció combinatòria**. Aquesta funció és la que ens permet relacionar elements coneguts amb les noves situacions. Aquestes noves relacions ens permeten generar nous sabers o formes de fer. Per tant la suma de les dues funcions és la clau del progrés.

Les societats que només potenciïn la funció reproductora quedaran encallades en el temps, amb l'inconvenient que els patrons antics no funcionaran en un entorn nou que ja ha canviat i que cada vegada canvia i canviarà més ràpidament.

El gran repte de la formació és aconseguir que a mesura que **s'acumuli experiència i sabers, també creixi la capacitat** i la llibertat combinatòria de les persones fen créixer així la seva creativitat.

Només una societat que aposti per la creativitat permetrà als seus ciutadans encarar un futur que es fa difícil d'imaginar

Crec que aquest **binomi** que ens aporten les arts, CREATIVITAT i PATRIMONI serà cada cop més determinant en la nova societat de la informació que estem construint, perquè ens permetrà abordar-la activament i sobretot des d'una **perspectiva crítica**.

Aquestes dues capacitats en la que sembla que tots podem estar d'acord, a l'hora de pensar els programes i actuacions de les nostres institucions no acaba de ser veritat: pel que fa al patrimoni tothom hi està d'acord. El problema que hi ha, és que a l'hora de prioritzar tots establím criteris diferents i volem imposar una formació molt tancada i dirigida.

Amb la **creativitat no acabem de trobar prou adeptes**... Si a nivell teòric es defensa molt la majoria d'institucions declaren que és important, però al traduir-se en mesures, programes i accions concretes no es veu per en lloc.

Potser perquè no tots valorem de la mateixa forma la **importància de la fantasia creadora**. Potser perquè dins de la nostra societat sovint tenim tendència a entendre la fantasia com una fugida i d'alguna manera li posem una certa càrrega negativa. Mentre per un costat es valora la genialitat de certs artistes, per altre, quan vivim a prop d'algú fantasiós, solem dir expressions com: *"és un somia truites"*, *"sempre està als núvols"*, *"viu en un món de fantasia"*, *"no toca de peus a terra"* etc. Solem pensar que realitat i fantasia no tenen res a veure i que són dos mons inconnexos. Relacionem la fantasia amb la síndrome de Peter Pan, amb l'infant que no vol créixer o que s'amaga en la ficció per no afrontar els conflictes del present. Per tant hi ha una certa càrrega negativa en la concepció que té la majoria de gent de la fantasia.

La fantasia es nodreix de la realitat i crea la realitat i ens permet entendre la. Que és sinó ser empàtic? Posar-se a la pell de l'altre: imaginar!

Per treballar aquest binomi fantàstic els llenguatges, tots els llenguatges, seran unes de les eines fonamentals. Perquè tots els llenguatges ens permeten representar el món i per tant anar descobrint la seva complexitat. Per altra part els llenguatges ens permeten comunicar-nos. Entenent aquesta comunicació en el seu doble sentit expressar i rebre informació i per tant construir coneixement. Però els llenguatges artístics, a més, tenen l'avantatge que permeten connectar emocions. Ens permeten establir un diàleg entre sensibilitats, la de l'artista, el seu entorn i la seva època i la de l'espectador actiu i el seu context. I això ho descobrim a mida que, a partir de la seva dimensió lúdica, anem descobrint i aprenent el propi llenguatge.

Els **llenguatges i les arts** ens permeten representar el món, les idees, els sentiments i les sensacions enriquint per un costat el pensament i per altre permetent nivells de comunicació

cada cop més elaborats. **Contribueixen decisivament a la construcció de la complexitat social i cultural que ens envolta.** Ens permeten construir un pensament cada cop més ric i compartir-lo, deixant així un llegat social. Per altra part, els nous llenguatges que ens permeten les noves tecnologies i els mitjans de comunicació actuals, escurcen les distàncies del pensament i fan que aquesta complexitat social esdevingui cada cop més global. Internet s'està convertint en el sistema nerviós de la nova globalitat social comunicant persones, grups, pobles i generant respostes inimaginables fa uns anys.

La creativitat **és una capacitat que cal educar**, però sempre s'ha considerat difícil de traspasar el pensament creatiu. Com es fa per tenir una idea? Quins mecanismes s'utilitzen per crear? Es pot ensenyar a ser creatiu? Són preguntes difícils de respondre. Crear en si mateix és una recerca...

Per intentar respondre a aquesta qüestió, potser serà millor que esbrinem quines són les **característiques que tenen les persones creatives.** Que no només són els artistes...

Sessió de formació al Museu Picasso

Les persones creatives per un costat senten el **desig de millorar les coses.** Són una mica **inconformistes**, perquè no es resignen a deixar les coses tal com són i busquen alternatives, solucions noves a problemes nous o vells. Solen tenir la capacitat de mirar les situacions i les coses **globalment**, tenint en compte tots els elements a la vegada i per això són capaces de **redefinir** els problemes abordant-los des de punts de vista nous. Estan **obertes a idees noves** i fins i tot a tenir en compte les que d'entrada semblen absurdes i estan disposades a reconsiderar aspectes aparentment intocables, això fa que sovint trobin respostes que a altres persones no se'ls haguessin acudit mai. I finalment tenen el **coratge d'actuar**, el valor suficient per acceptar el risc de donar una resposta a les expectatives en funció de les noves perspectives, donant cos a la imaginació: creant. S'atreveixen a dur a la pràctica allò que han imaginat.

D'alguna manera crear és arriscar-se, perquè en provar coses noves sempre hi ha un risc. Per tant l'experiència ens demostra que la persona creativa ha de creure que serà capaç de resoldre un problema, que podrà aportar una nova manera de fer, que la seva aportació pot ser interessant. D'alguna forma ha de tenir la suficient autoestima per atrevir-se a passar a l'acció. Si no la té a nivell global, si més no, l'ha de tenir en l'àmbit en el què ha d'actuar.

Crec que hi ha dues característiques més que tenen les persones creatives, d'alguna forma han de ser persones **receptives** per poder interrelacionar-se amb l'entorn. La voluntat de millora d'alguna forma parteix de la capacitat receptiva que tingui la persona. Però també ha de tenir la **capacitat d'introspecció**, de mirar dins seu i descobrir des de sensacions i sentiments a les preocupacions més íntimes que sovint queden ocultes i que poden esdevenir el motor d'una nova creació.

Educar la creativitat, per tant, **serà una qüestió d'actitud, de crear un clima propici a acceptar noves idees, de crear l'hàbit de buscar alternatives als problemes, d'encomanar la voluntat de millorar, d'ensenyar a descobrir els múltiples punts de vista que tenen totes les coses, d'ajudar a adquirir l'autoestima suficient i deixar l'espai necessari perquè aflorin sensacions, sentiments i preocupacions tant individuals com col·lectius.**

Educar la creativitat també serà, però, **una qüestió d'estratègia**. A qualsevol activitat, fins i tot les aparentment més reglades, se li pot incorporar, com a mínim, algun dels cinc components que hem citat (**reconsiderar idees absurdes, redefinir un problema, buscar la millora, actuar per generar canvis o mirar de descobrir les pròpies preocupacions i sentiments**) alhora que es crea un clima d'estimació i confiança que generi l'autoestima suficient perquè la creativitat creixi.

Però per programar activitats amb aquesta mirada cal estar atents a tot, a les emocions de les persones amb qui treballem, a les notícies del diari, als conflictes del grup, etc. Això complica una mica la programació. No sabem que passarà! Per això cal tenir unes llistes (ben curtes) de procediments, de continguts, de tècniques... que no volem oblidar i un meta-seqüència de recerca-creació ben dissenyada. Una plantilla en la que es pugui enquibir fàcilment l'imprevist i els aspectes que vulguem treballar.

Al cap i a la fi si analitzem el que fem habitualment, en el fons és sempre és el mateix. Hi ha processos que els fem una i una altra vegada. Es tracta d'identificar quins són i establir els ingredients bàsics d'una seqüència.

Això mateix és el que vaig demanar que fessin els alumnes de sisè. Que identifiquessin quins eren els ingredients necessaris per realitzar un bon procés creatiu. Ho necessitàvem perquè havíem de preparar uns tallers per a una exposició d'art de can Felipa. M'adonava que els

demanava que es fessin conscients de com aprenien. Sabia que era difícil, en certa manera els demanava que aprenguessin a aprendre i jo encara n'estic aprenent ara. Quan ho posàvem en comú anaven sortint coses de diferents nivells i es feia complicat d'endreçar. Poc a poc entre tots vàrem identificar les parts que constituïen la major part dels processos que engegàvem al nostre taller.

Va quedar recollit així:

- Observem les coses, les persones, els paisatges, la natura, els seus colors, les seves textures, les seves formes, etc.
- Fem proves amb els materials, amb les idees, experimentem tècniques.
- Mirem com ho fan els artistes, quins trucs fan servir, quins materials, etc.
- Pensem molt i mirem com millorar les coses. Reflexionem i posem en comú el que hem après o descobert cadascú.
- Mirem d'explicar i comunicar coses: històries, sentiments, fantasies, etc. De vegades ho fem en treball de grup.
- Comentem els treballs dels companys i de vegades fem exposicions.

Es van adonar que bàsicament ens dedicàvem a l'observació, al joc experimentació, a la reflexió, a l'anàlisi i a l'expressió, que procuràvem sempre tenir present els artistes i el patrimoni com a referents i que sempre d'una forma o d'un altra llegíem els treballs realitzats. També veien que no sempre es produïa en el mateix ordre i això és el que els havia desorientat més. A més constataren que de vegades ho fèiem a partir de treball cooperatiu o de vegades aquest procés quedava emmascarat amb projectes més amplis com una obra de teatre, una pel·lícula, una exposició o un llibre, en el que intervenien moltes més àrees. Després d'aquella reflexió, quan es miraven les seves carpetes eren capaços d'endreçar totes les proves, intents, valoracions i referents d'una altra manera. Els processos de treball que feia anys que fèiem servir finalment semblava que prenien significat. Havien identificat els ingredients que procuro que tinguin totes les seqüències d'aprenentatge. De fet al taller, i potser en les altres àrees podria ser similar, sempre estem fent el mateix: anem donant voltes observant, reflexionant, experimentant, mirant els artistes, expressant i llegint els treballs.

Amb altres àmbits creatius o de recerca podria ser el mateix, la programació és com un espiral en el que al centre hi ha la persona amb els seus interessos habilitats i capacitats i a fora els referents, l'art, la cultura. Els educadors hem de treballar per que cada volta, després d'observar, experimentar, reflexionar, expressar, descobrir els referents i en certa forma llegir les pròpies produccions estiguin una mica més amunt.

La formació artística pot tenir un paper rellevant i esdevenir un dels motors de la societat. L'experiència però ens mostra que perquè un bon programa d'educació artística pugui donar fruits cal que compleixi un seguit de condicions.

- Ha de ser un programa global i transversal, que englobi totes les arts i que s'entrellaci amb altres fons de coneixement generant un treball interdisciplinari.
- Ha d'implicar múltiples agents (alumnat, famílies, professorat, artistes, institucions, etc.) i que es desenvolupi en un àmbit proper.
- A més ha de ser prou flexible perquè els participants el modifiquin i se l'apropriïn.
- Ha d'aportar formació a tots els agents implicats i ser capaç de generar algun tipus d'actuació o d'obra.
- Ha de produir un resultat concret que reverteixi i/o el faci visible a l'entorn.
- I finalment cal que porti implícit un sistema de seguiment i avaluació.
- Però potser una de les condicions més importants, perquè potser és on tenim més mancances, és que ha de ser sostingut en el temps i sostenible en tots els sentits. No serveixen els focs d'encenalls.

Potser el que hem d'aconseguir, avui consisteix a aprofitar el gran potencial que tenen les arts per transformar l'ésser humà, les institucions i la societat.

Avançarem si aconseguim definir un currículum comú que no s'oblidi de les múltiples intel·ligències i doni cabuda a totes les persones i formes d'aproximar-se al món. Si renovem metodologies, que sovint es basen en concepcions ja superades, si apostem per la recerca i promocionem programes per aproximar joves i infants a l'art, per un costat, descobrirem noves relacions educatives de joves, infants i professorat, i per altre descobrirem noves relacions entre les institucions i organitzacions que ens ajudaran a encarar els reptes del segle XXI.

2. Sobre el VTS: Estratègies de Pensament Visual

Elaborat pel Museu Picasso

Durant la sessió Educa amb l'Art vam tenir la oportunitat de visitar les sales del museu on vam practicar la manera d'observar i gaudir de les obres d'art que es promou des del Museu Picasso. A continuació trobaràs les principals característiques i definició de les Estratègies de Pensament Visual.

Al Museu Picasso aprenem a observar

Objectius:

- Usar l'art per construir pensament crític
- Fomentar l'autonomia davant de i la curiositat pel fet artístic: aprendre a mirar
- Convertir la visita al museu en un espai viu de debat i aprenentatge

Estratègies de Pensament Visual (Visual Thinking Strategies, VTS)

Mètode d'ensenyament i aprenentatge basat en l'estudiant a partir del debat compartit que genera l'observació de l'obra:

- Potencia l'observació directa de l'obra
- Desenvolupa la capacitat de "llegir" les obres d'art
- Potencia el pensament crític (jo opino/baso l'opinió en evidència/escolto el que diuen els meus companys/contrasto la seva opinió amb la meva/modifico o valido la meva idea)
- Desenvolupa les competències de llenguatge i comunicació

Per més informació, <http://www.vtshome.org/>

Què fem durant la visita?

- Donar temps a l'alumne per l'observació i la reflexió
- Moderar un debat utilitzant unes preguntes determinades per part de l'educador
- Escoltar opinions diverses i enriquint-se amb el debat
- Demanar que els comentaris, opinions i hipòtesis plantejades se sustentin amb evidència de l'obra
- Crear una situació oberta on es respecten els comentaris de tothom

- Donar informació adequada al nivell cognitiu, només aquella per la qual l'alumne mostra curiositat, demana, pregunta, connecta o relaciona.

Com ho fem?

- Demanar un moment de silenci per mirar l'obra
- Pregunta del/la moderador/a: **“Què està passant en aquesta obra?”** (pensada específicament per iniciar el debat de manera oberta)
- Pregunta del/la moderador/a: **“Què veus en l'obra que et fa dir això?”** (per validar comentari amb evidència i també retornar a l'obra quan els comentaris se'n van cap a interpretacions massa personals)
- Pregunta del/la moderador/a: **“Què més hi trobeu?”** (per seguir obrint el debat a nous comentaris)
- Sempre **parafrasejar** i assenyalar

Parafrasejar:

- Acceptar cada comentari amb neutralitat
- Parafrasejar cada comentari conservant el significat original
- Proporcionar vocabulari nou o més específic
- Demanar evidència basada en l'obra
- Usar llenguatge condicional
- Vincular els diversos comentaris

Què treballem?

3. Les obres que vam observar al Museu Picasso

	<p>Retrat de Jaume Sabartés amb gorgera i barret</p> <p>Signat <i>Picasso</i> i datat <i>Royan 22.10.39 a</i> inferior dreta Oli sobre tela, 1939 46 x 38 cm MPB 70.241</p>
	<p>L'espera (Margot)</p> <p>Signat <i>Picasso</i> a l'angle inferior esquerre París, 1901 Oli sobre cartró 69,5 x 57 cm MPB 4.271z</p>
	<p>Pintor treballant</p> <p>Signat <i>Picasso</i> a l'angle inferior esquerre i datat <i>31.3.65 II</i> al revers Mougins Oli i <i>Ripolin</i> sobre tela 100 x 81 cm MPB 70.810</p>
	<p>Las Meninas (María Agustina Sarmiento)</p> <p>10/10/1957 Oli sobre tela 73 x 55 cm MPB 70.470</p>

4. Taller pràctic: Retrats

TENGO UNA CARA, PERO MI CARA NO SOY YO. Tras ella hay una mente que tú no ves pero que te observa. Esta cara, que tú ves pero yo no, es un medio del que dispongo para expresar algo de lo que soy. O al menos eso parece hasta que me vuelvo hacia el espejo. Entonces puede parecer que mi cara me pertenece, que se enfrenta a mí como una apariencia a la que estoy ligado. El maquillaje, el bigote y demás pueden modificar esa apariencia; incluso en algunas culturas puedo ocultarla tras una máscara, aunque sólo sea por una noche. Pero, en lugar de todo esto, podría intentar enfrentarme a mi rostro; podría estudiar de qué maneras define mi naturaleza y, al plasmarlo gráficamente, podría estudiar la formulación "soy yo". El de los autorretratos es un arte singular e introspectivo, y algo misterioso se esconde en la frontera entre el que ve y el que es visto.

Fragment de la introducció de Julian Bell, al llibre *500 autorretratos*

1. Organitzar grups petits de treball, lliurar el material:

- . Imatges de diferents obres d'art on hi apareguin retrats de personatges.
- . Fulls blancs per escriure història
- . Lapis o bolígraf
- . Paper blanc. DIN A-2
- . Revistes
- . Tisores
- . Adhesiu / cola
- . Ceres

2. Escollir dos retrats i inventar una descripció per separat de cada personatge: qui és, edat, professió, hobbies...

3. Proposta: aquests dos personatges es troben en un espai i s'inicia una conversa. Amb material plàstic hauran de crear l'espai (paper blanc DIN A-2) on es troben aquests dos personatges i enganxar-los. Es trobaran en una platja...??? a la cua del teatre a punt de treure les entrades...??? en una festa de disfresses...??? al mig del carrer recuperant una antiga amistat...???... continuarà...

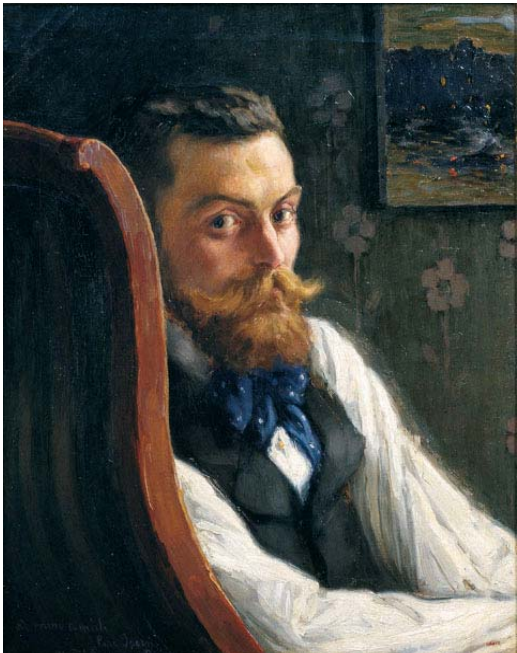

4. Posada en comú: parlar sobre la creació del grup, ho pot explicar el mateix grup, o bé que la resta de participants intentin esbrinar el significat... despertar i fer servir la imaginació!

5. Obres treballades durant la sessió pràctica

 A portrait painting of a woman with dark hair, wearing a black shawl over a white dress with a green skirt. She is seated at a table, looking slightly to the right. The background is dark and indistinct.	<p>JOAQUIM ESPALTER <i>Retrat de la senyora Espalter, 1852</i> Oli sobre tela</p>
 A portrait painting of a man with a full, dark beard and mustache. He is wearing a white shirt and a dark vest with a blue bow tie. He is seated in a chair, looking towards the viewer. The background is dark with some floral patterns.	<p>MARIA PI DE LA SERRA <i>Retrat del pintor Pere Ysern, París, 1900</i> Oli sobre tela</p>

MARIA PI DE LA SERRA
Retrat del pintor Pere Ysern, París,
1901
Oli sobre tela

RICARD CANALS
Retrat de la senyora Amouroux
cunyada de l'artista, cap a 1903
Oli sobre tela

SALVADOR MAYOL
Autoretrat, cap a 1800
Oli sobre tela

SANTIAGO RUSIÑOL
Novel·la romàntica, París, 1894
Oli sobre tela

6. Referències bibliogràfiques, pàgines web i material audiovisual

Elaborat per Mar Morón

Acaso, María (2009). *La educación artística no son manualidades. Nuevas prácticas en la enseñanza de las artes y la cultura visual*. Madrid: Catarata.

Arnheim, R. (1993). *Consideraciones sobre la educación artística*. Barcelona: Paidós

— (1979). *Arte y percepción visual*. Madrid: Alianza.

Bamford, Anne (2009). *El factor ¡Wuuu! El papel de las artes en la educación*. Barcelona: Octaedro

Dewey, J. (2008). *El arte como experiencia*. Barcelona: Paidós

Eisner, Elliot W. (2004) *El arte y la creación de la mente*. Barcelona: Paidós

Freire, Heike (2008). "Arte infantil y transformación social" en *El rapto de Europa. Pensamiento y creación*. 13. Nov 2008. P. 23-38

Gardner, H. (2000) *La educación de la mente y el conocimiento de las disciplinas*. Barcelona: Paidós

— (1999). *Inteligencias múltiples. La teoría en la práctica*. Barcelona: Paidós.

— (1994). *Educación artística y desarrollo humano*. Barcelona: Paidós.

— (1987). *Arte, mente y cerebro. Una aproximación cognitiva a la creatividad*. Buenos Aires: Paidós.

Greene, M. (2005). *Liberar la imaginación. Ensayos sobre educación, arte y cambio social*. Barcelona: Graó.

Hernández, F. (2005) "Anne Bamford. Las artes son un pilar básico de la educación del futuro" en *Cuadernos de Pedagogía*. Núm. 351. p. 44-49.

Krone, A. (1978). *Art Instruction for Handicapped Children*. Colorado. USA: Love Publishing Company

López Fernández Cao, M. (coord.) (2006). *Creación y posibilidad. Aplicaciones del arte en la integración social*. Madrid: Editorial Fundamentos.

Lowenfeld, V.; Lambert, W. (1972). *Desarrollo de la capacidad creadora*. Buenos Aires: Kapelusz. 1ª ed., 1947.

Morón, M. (2011). *La creación artística en la educación de las personas con discapacidad intelectual. La autodeterminación*. Tesis doctoral. Directores: Isabel Gómez Alemany i Marián López-Fernández Cao. Facultat de Formació del Professorat. UB <https://www.educacion.es/teseo/mostrarRef.do?ref=927870>

—(2008). "L'art com a potenciador de coneixements i d'experiències en persones amb necessitats educatives especials". *Guix*. Barcelona: Graó. Núm. 350, p. 41-46

Rogers, Carl R. (1978). *Libertad y creatividad en la educación*. Barcelona: Paidós Educador Contemporáneo

Root-Bernstein, R. i M. (2002). *El secreto de la creatividad*. Barcelona: Kairós.

Tilley, P. (1991). *El arte en la educación especial*. Barcelona: CEAC. 4a. Edició.

Pel·lícules i documentals audiovisuals

Barrera, Lola y Peñafiel, Iñaki (2006) *¿Qué tienes debajo del sombrero?* España: Alicia Produce

Pàgines web

Art Education from Democratic Life. www.naea-reston.org/olc/pub/NAEA/home/

Asociación para la educación de las artes. www.aep-arts.org

A Critical Enlaces Tool Kit. El aprendizaje de las Artes y conocimientos académicos del estudiante y desarrollo social. www.aep-arts.org/resources/toolkits/criticallinks/

Sin dejar a ningún sujeto detrás. www.aep-arts.org/resources/advocacy.htm

Asociación debajo del sombrero. Centro de arte y desarrollo de procesos creativos. <http://www.debajodelsombrero.org/>

Comunidades creadoras para gente con NEE (R. Steiner) www.camphill.net. [

Creative et Handicap Mental. <http://www.creahm.be>.

Creative Growth Art Center. <http://creativegrowth.squarespace.com>. [

European outsider art association. <http://www.outsiderartassociation.eu>.

Galerie Atelier Herenplaats. <http://www.herenplaats.nl/en/kunstenaars/index.asp>

Haus der Künstler. <http://www.gugging.org>.

MNAC. *Projecte Retrats*. <http://www.mnac.cat/educart/retrats.jsp?lan=002>

Moreno, A. (2010). *La mediación artística: un modelo de educación artística para la intervención social a través del arte*. <http://www.rieoei.org/expe/3422Moreno.pdf>.

Morón, M. (2005). *L'art del segle XX a l'escola*. <http://www.xtec.cat/~mmoron/>

Iwai, K. (2003). *La contribución de la educación artística en los niños*. <http://www.ibe.unesco.org/publications/Prospects/ProspectsPdf/124s/iwas.pdf>